

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ՅՈՒՐԻԻ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ, տ.գ.թ.

*ՀՀ ԳԱԱ Մ.Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության
ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող*

ԵՎԳԵՆՅԱ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՅԱԿՈԲՅԱՆ, տ.գ.թ.

*ՀՀ ԳԱԱ Մ.Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության
ինստիտուտի գիտաշխատող*

ՍՏՎԵՐԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՁ

Պետական կառավարման մարմինների ձևավորմանը զուգընթաց ձևավորվեց մի նոր տնտեսական երևույթ, որը հայտնի է որպես ստվերային տնտեսություն: Մասնագիտական գրականության մեջ գոյություն ունեն ստվերային տնտեսության, որպես երևույթի, բազմաթիվ սահմանումներ և անվանումներ: Տնտեսագետների կողմից օգտագործվել են այնպիսի անվանումներ, ինչպիսիք են «ստվերային», «թաքնված», «գորշ», «ոչ ֆորմալ», «անկանոն», «ոչ պաշտոնական», «անօրինական», «չգրանցված», «չհայտարարագրված», «ընդհատակյա», «մոխրագույն» և այլն, բնութագրելու համար տնտեսության այս հատվածները:

1980 թվականին ամերիկացի տնտեսագետ Վիտո Թանզին ստվերային տնտեսությունը սահմանել է, որպես տնտեսության այն հատվածը, որտեղ «ստեղծված եկամուտը հարկային մարմիններում չի հայտարարագրվում կամ հայտարարագրվում է մասամբ»¹: Ազգային հաշիվների տեսանկյունից ստվերային տնտեսությունը դա տնտեսության այն հատվածն է, որտեղ ստեղծված եկամուտը չի արտահայտվում պաշտոնական վիճակագրության մեջ: Համաձայն Ֆ. Սմիթի (1994) սահմանման այս ոլորտը ներկայացվում է որպես «շուկայական հիմունքով ապրանքների և ծառայությունների օրինական կամ անօրինական արտադրություն, որը դուրս է մնում ՀՆԱ-ի պաշտոնական գնահատման մեջ արտացոլումից»²: Դ. Գիլսը և Լ. Տեդդենը ստվերային տնտեսությունը սահմանում են որպես «տնտեսական գործունեություն, որը չի գրանցվում ազգային հաշիվներում և դուրս է մնում հարկային բազայից»³: Համաձայն Է. Ֆեյջի պաշտոնական տնտեսական գործունեության և ստվերային տնտեսական գործունեության միջև հիմնական տարբերություն պայմանավորված է նրանով, թե որքանով է գործունեությունը ենթարկվում գոյություն ունեցող ինստիտուցիոնալ կանոններին: Այսպես, եթե գործունեությունը ծավալվում է գոյություն ունեցող ինստիտուցիոնալ կանոնների համապատասխան, ապա այսպիսի գործունեություն ծավալող սուբյեկտը համարվում է պաշտոնական տնտեսության մասնակից: Իսկ այն դեպքում, երբ սուբյեկտն ամեն կերպ հակադրում և խուսափում է գոյություն ունեցող ինստիտուցիոնալ միջավայրից, ապա դա ենթադրում է մասնակցություն ստվերային տնտեսությանը⁴:

Այժմ անդրադառնանք ստվերային տնտեսության ձևավորման ու զարգացման պատճառներից մի քանիսին: Առաջին և հիմնական պատճառը հարկային բեռն է: Այլ հավասար պայմաններում հարկային դրույքաչափերի ավելացումը բերում է նրան, որ տնտեսավարող սուբյեկտներն ամեն կերպ ձգտում են խուսափել լրացուցիչ հարկային պարտավորություններից և մասնակի կամ ամբողջությամբ անցում են կատարում ստվերային ոլորտ: Հաջորդ պատճառը պետական վերահսկողության աճն է, որն ուղեկցվում է ոլորտը կարգավորող օրենքների և սահմանափակումների ավելացմամբ: Վերահսկողության աճը բերում է տնտեսվարող սուբյեկտի գործարքային ծախսերի ավելացմանը, որն էլ պատճառ է հանդիսանում, որ նա էլ ավելի շատ ջանքեր ներդնի իր գործունեությունը ստվերային ոլորտ տեղափոխելու համար: Մեկ այլ գործոն է

¹ Tanzi V. "The Underground Economy in the United States: Estimates and Implications." //Banka Nazionale del Lavoro, Quarterly Review//. 1980, p.428.

² Smith Ph. "Assessing the size of the underground economy. The Canadian Statistical Perspectives", //Canadian Economic Observer, Catalogu. No: 11-010, 3.18 March, p.17.

³ Gilles David E. A., Tedds Lindsay M. (2002) Taxes and the Canadian Underground Economy. Canadian Tax paper n.106. Canadian Tax Foundaffon, Toronto, p.4.

⁴ Feige Edgar L. (1990). Defining and Estimating Underground and Informal Economics: The New Institutional Economic Approach. World Devepment, 18, no. 7, p. 993.

սոցիալական պայմանները և աշխատանքի շուկայում պետական կարգավորման անհամապատասխան աճը, որը դրսևորվում է պաշտոնական աշխատանքային օրվա տևողության կրճատմամբ, որն էլ իր հերթին լրացուցիչ խթան է ստեղծում թաքնված զբաղվածության ծավալների աճի համար: Ըստ Քյոլնի համալսարանի տնտեսագետ Դոմինիկ Էնստի ստվերային տնտեսության աճին նպաստող մյուս հիմնական գործոններն են.

- պաշտոնական ինստիտուտների իրազեկվածության և դրանց նկատմամբ վստահության խիստ սահմանափակությունը,
- պետական կառավարման մարմինների անարդյունավետությունը և կոռումպացվածությունը,
- սեփականության իրավունքի պաշտպանության երաշխավորված չլինելը,
- ձեռնարկատիրական գործունեություն ծավալելու համար պահանջվող մեծ ծախսերը և վարչական խոչընդոտները,
- ստվերային տնտեսությունում գործունեություն ծավալելու համար պատասխանատվության ենթարկվելու փոքր հավանականությունը:

Այժմ տեսնենք թե ինչպիսի հետևանքների է բերում ստվերային տնտեսության առկայությունը այս կամ այն երկրում: Նախ նշենք, որ ստվերային տնտեսության առկայությունը խախտում է գոյություն ունեցող հավասարությունը, այսինքն՝ հանգեցնում է սոցիալական անհավասարության: Սա տեղի է ունենում հետևյալ կերպ. ստվերային ոլորտը դուրս մնալով պաշտոնական վերահսկողության դաշտից իրականացնում է այլպիսի գործունեություն, որը չի համապատասխանում աշխատանքային օրենսդրությունը, հարկային օրենսդրությունը, որակի վերահսկման հետ կապված իրավական նորմերը և այլն: Այս ամենը բերում է նրան, որ աշխատողը չի օգտվում այն բարիքներից, որոնք օրենքով սահմանված են նրա համար, պետական բյուջեն չի ստանում այն եկամուտները, որոնք հնարավորություն կտային պետությանն իրականացնել արդյունավետ սոցիալտնտեսական քաղաքականություն և մատուցել համապատասխան քանակի և որակի հասարակական ծառայություններ: Արդյունքում աճում է սոցիալական բևեռվածության աստիճանը, որն էլ հանգեցնում է պետական ինստիտուտների նկատմամբ վստահության նվազեցման: Ստվերային տնտեսության հաջորդ հետևանքը մրցակցության խախտումն է: Ձեռնարկությունը, որը գործունեություն է ծավալում պաշտոնական տնտեսությունում, չի կարող արդյունավետ մրցակցել ստվերային ոլորտում գործունեություն ծավալող ձեռնարկության հետ, քանի որ այն չվճարելով հարկեր և տուրքեր պետությանը, բացարձակ մրցակցային առավելություն է ձեռք բերում՝ դրանով իսկ ոչնչացնելով գոյություն ունեցող մրցակցային հարաբերությունները: Մեծ ծավալի ստվերային տնտեսության առկայության պատճառով աղավաղվում է տվյալ երկրի ազգային վիճակագրությունը, որն էլ սխալ ազդակներ է տալիս պաշտոնական և ոչ պաշտոնական մարմիններին գոյություն ունեցող իրական վիճակի վերաբերյալ:

Այս ամենից կարող ենք եզրակացնել, որ ստվերային տնտեսությունը բացասական ազդեցություն ունի ազգային տնտեսության վրա, չնայած դրան կա նաև տեսակետ, որ տնտեսության զարգացման որոշակի փուլում այն լուծում է մի շարք սոցիալ-տնտեսական խնդիրներ¹: Օրինակ, անցումային փուլի սկզբում հասարակության որոշակի խմբի ապահովում է աշխատանքով, որն էլ փոքր-ինչ թեթևացնում է առկա սոցիալական լարվածությունը:

Այժմ անդրադառնանք ստվերային տնտեսության կառուցվածքին և դրանց հետևանքներին: Գոյություն ունեն ստվերային տնտեսության դասակարգման տարբեր մոտեցումներ: Դասակարգումներց մեկի հիմքում դրված է այն, թե որքանով է ստվերային տնտեսական գործունեության այդ տեսակը կապված «առաջնային» («սպիտակ», պաշտոնական) տնտեսության հետ: Ըստ այդմ էլ տարբերակվում են ստվերային տնտեսության հետևյալ 3 տեսակները².

1. «երկրորդային» («սպիտակօձիքավոր») ստվերային տնտեսություն,
2. «գորշ» («ոչ ֆորմալ») ստվերային տնտեսություն,
3. «սև» («ընդհատակյա») ստվերային տնտեսություն:

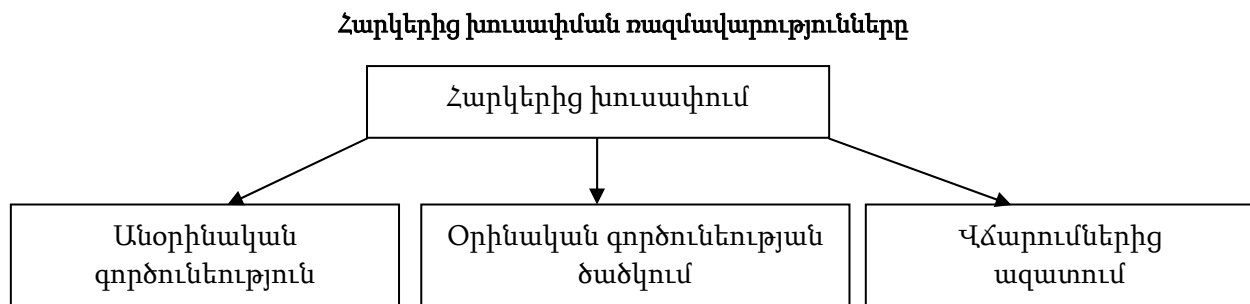
¹ Enste D. and Schneider F. "Increasing Shadow Economies all over the world-Fiction or Reality?" DiscussionPaperNo 26. IZA, Desember 1998, pp. 26-27.

² Латов Ю. В., Ковалев С. Н., Теневая экономика: Учебное пособие для вузов М. : Норма, 2006. с. 14-16.

Առավել մանրամասն կանդաղատանք երկրորդային «երկրորդային» ստվերային տնտեսությանը: Վերջինս հաղես է գալիս որպես օրենքով արգելված այն գաղտնի տնտեսական գործունեությունը, որն իրականացվում է «սպիտակ» տնտեսական աշխատողների կողմից նրանց աշխատանքային վայրում, որը բերում է նախապես ստեղծված ազգային եկամտի գաղտնի վերաբաշխմանը: Քանի որ այս գործունեությամբ հիմնականում զբաղվում են բարձրաստիճան մարդիկ, որոնք հանդիսանում են ղեկավարներ, ինչպես մասնավոր, այնպես էլ հանրային հատվածում, այդ իսկ պատճառով ստվերային տնտեսության այս ձևը նաև անվանում են «սպիտակօձիքավոր»: Հասարակության տեսանկյունից ստվերային տնտեսության այս հատվածում որևէ նոր ապրանք կամ ծառայություն չի արտադրվում: «Երկրորդային» ստվերային տնտեսությունում մեկ անձի կողմից այս կամ այն բնույթի օգուտի ստացումը ուղեկցվում է մյուսի կորստով: Ըստ ամերիկացի քրեագետ Էդվին Սադեդեդի՝ գաղտնի հակաօրինական գործունեությունը փաստացի համարվում է «մեծ բիզնեսի» անբաժան մասը: Այս դեպքում այս ֆիրմաները հանդիսանում են որպես «կատարյալ հանցագործներ»¹: Այժմ «երկրորդային» ստվերային տնտեսության ընդհանուր մեկնաբանությունից անցում կատարենք դրա առավել կարևոր տարատեսակներին, որոնք են կոռուպցիան և հարկերից խուսափումը²: Առավել խորությամբ անդրադառնանք երկրորդ բաղադրիչին:

Հարկերից խուսափումն իրենից ներկայացնում է այն գործողությունների ամբողջությունը, որն իրականացվում է առանձին ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց կողմից, և որոնց նպատակ է նվազագույնի հասցնել կամ ամբողջությամբ չկատարել գոյություն ունեցող հարկային պարտավորությունները: Իրավական տեսանկյունից հարկերից խուսափումը կարող է լինել օրինական կամ անօրինական: Օրինական գործողություններին է պատկանում հարկերից ազատումը, օրինակ՝ հարկային արտոնությունների միջոցով: Ինչ վերաբերում է անօրինական միջոցներին, ապա պետք է նշել, որ սրանց թվին են դասվում անօրինական գործունեությունը և օրինական գործունեության թաքցնումը: Ընդհանրապես հարկերից խուսափելու նպատակով իրավաբանական և ֆիզիկական անձինք մշակում և իրագործում են առանձին միջոցառումներ: Ըստ այդմ՝ տարբերակվում են հարկերից խուսափելու երեք հիմնական ռազմավարություններ (գծապատկեր 1):

Գծապատկեր 1



Առաջին ռազմավարությունը կապված է անօրինական գործունեություն իրականացնելու հետ: Այն իրագործվում է այն ժամանակ, երբ տնտեսավարող սուբյեկտը չի գրանցում իր օրինական գործունեությունը՝ դրանով իսկ դուրս մնալով հարկային հաշվառումից:

Երկրորդ ռազմավարությունը հարկերի վճարումից ազատումն է, որը դրսևորվում է երեք հիմնական սխեմաներով՝

1. հարկային արտոնություններ,
2. չվճարումներ,
3. քաղաքական առևտուր:

Հարկային արտոնությունների միջոցով հարկերի վճարումից ազատումը տեղի է ունենում օրենքով սահմանված կարգով: Սա ենթադրում է, կամ հարկերից իսպառ ազատում, որը տեղի է

¹ Тимофеев Л. М. Унституциональная коррупция. М.: ПГГУ. 2000, с. 11.

² Лазовцкий В., О сущности, структуре и субъектах «теневой экономики» // Экономические науки. 1990. №8.

ունենում օֆշորային գոտիներում, կամ էլ հարկային պարտավորությունների մեղմացում այս կամ այն դեպքերում: Օրինակ, գրեթե բոլոր երկրներում՝ այդ թվում նաև ՀՀ-ում հարկային արտոնություններ են նախատեսվում այն ձեռնարկությունների համար, որտեղ զբաղվածների գերակշռող մասը հաշմանդամներ են:

Հարկերից խուսափման հաջորդ ռազմավարությունը, որն իր տարբեր դրսևորումներով համարվում է հարկերից խուսափման ամենատարածված ռազմավարությունը, լեզալ գործունեության արդյունքների ծածկումն է: Այս ռազմավարության առաջին մեթոդը կոռուպցիոն գործարքների միջոցով հարկերից խուսափումն է:

Հաջորդ մեթոդն ինստիտուցիոնալ «ֆիկցիան» է, որը ենթադրում է թղթի վրա կամ շատ կարճ ժամանակում գործունեություն ծավալող ֆինասական և ոչ ֆինասական բնույթի ընկերությունների ստեղծման միջոցով կեղծ գործարքների իրականացում, որն էլ հնարավորություն է տալիս իրականացնել ձևական բնույթի գործարք և այն պահին, երբ գալիս է հաշվետվություններ տալու ժամանակը այդ ընկերությունը դադարեցնում է իր գործունեությունը և անհետանում ֆինանսական մարմինների տեսադաշտից: Այլ կերպ ասած նա խուսափում է հարկերի վճարումներից:

Այսպիսով, ամփոփելով «երկրորդային» սովերային տնտեսական գործունեության տեսական և գործնական հիմքերի մեկնաբանումը, գալիս ենք այն եզրահանգման, որ սա իր տարբեր դրսևորումներով ունի հակաօրինական և հակաիրավական բնույթ, բացասական ազդեցություն է ունենում արդարացի և արդյունավետ սոցիալ-տնտեսական համակարգի ձևավորման և զարգացման վրա:

ՍՏՎԵՐԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ԸՈՒՐԶ

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ՅՈՒՐԻԻ ԲԱԴԴԱՍԱՐՅԱՆ, տ.գ.թ.

*ՀՀ ԳԱԱ Մ.Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության
ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող*

ԵՎԳԵՆՅԱ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՀԱԿՈԲՅԱՆ, տ.գ.թ.

*ՀՀ ԳԱԱ Մ.Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության
ինստիտուտի գիտաշխատող*

Համառոտագիր

Այսպիսով, ամփոփելով «երկրորդային» ստվերային տնտեսական գործունեության տեսական և գործնական հիմքերի մեկնաբանումը, գալիս ենք այն եզրահանգման, որ սա իր տարբեր դրսևորումներով ունի հակաօրինական և հակաիրավական բնույթ և բացասական ազդեցություն է ունենում արդարացի և արդյունավետ սոցիալ-տնտեսական համակարգի ձևավորման և զարգացման վրա:

Բանալի բառեր. *Ստվերային տնտեսություն, հարկերի վճարում, անօրինական տնտեսություն, ֆորմալ տնտեսություն, տնտեսական գործունեություն, հարկերի վճարումից խուսափում, սոցիալական անհավասարություն, տնտեսական քաղաքականություն, հարկ վճարողներ:*

О ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ВОПРОСАХ ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКИ

КРИСТИНА ЮРЬЕВНА БАГДАСАРЯН, к.э.н.

старший научный сотрудник Института экономики им.М.Котаняна НАН РА

ЕВГЕНИЯ АРТАШЕСОВНА АКОПЯН, к.э.н.

научный сотрудник Института экономики им.М.Котаняна НАН РА

Аннотация

Подводя итоги изучения проблемы интерпретации теоретических и практических основ «вторичной» теневой экономической деятельности, авторы приходят к выводу, что эта деятельность в своих различных проявлениях носит противозаконный и противоправный характер, оказывая негативное влияние на формирование и развитие справедливой и эффективной социально-экономической системы.

Ключевые слова: *теневая экономика, налоговые платежи, незаконная экономика, формальная экономика, экономическая деятельность, уклонение от уплаты налогов, социальное неравенство, экономическая политика, налогоплательщики страны.*

ON THEORETICAL ISSUES OF THE SHADOW ECONOMY

KRISTINE YURI BAGHDASARYAN, Ph.D. in Economics

*Senior Research Associate, M. Kotanyan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia*

YEVGENYA ARTASHES HAKOBYAN, Ph.D. in Economics

*Research Associate, M. Kotanyan Institute of Economics
National Academy of Sciences, Republic of Armenia*

Abstract

Thus, summing up the interpretation of the theoretical and the practical basis for the “secondary” shadow economic activities, we arrive at a conclusion that it has a variety of performances. It turns out that the mentioned activities are of an unlawful and illegal character and negatively impact the shaping and the development of fair and efficient socio-economic system.

Keywords: *Shadow economy, tax payments, illegal economy, informal economy, economic activity, tax evasion, social inequality, economic policy, tax payers.*